

Republiek zich voltrok, heeft Hoving zich niet gewaagd. Hij heeft zich niet verdiept in de vraag, of en zo ja, hoe, het verschil misschien in verband gebracht zou kunnen worden met de manier waarop het scheepsbouwbedrijf op de onderscheiden plaatsen functioneerde. Een verwijzing naar de studie van R. W. Unger uit 1978, *Dutch shipbuilding before 1800*, waarin de werking en organisatie van de Nederlandse scheepsbouw in de vroeg-moderne tijd grondig wordt geanalyseerd, is in zijn boek ook nergens te vinden. Des te opvallender is het, dat Hoving in zijn nawoord wel een algemene uitspraak durft te doen over de implicatie van de overgang van de ene bouwwijze naar de andere. Hij meent dat in de achttiende eeuw in Nederland 'een hoge prijs' werd betaald voor wat dooreen 'pressiegroep' rond admiraal Cornelis Schrijver als vooruitgang werd gezien: de overschakeling op een *frame /ir.s/-* methode naar Engels voorbeeld, waarbij voor het ontwerp gebruik werd gemaakt van tekeningen. 'Door af te stappen van de *shell-first* bouwmethode, verloor men de snelheid waarmee schepen in de 17e eeuw konden worden geproduceerd', stelt Hoving op bladzijde 373. Dit lijkt mij nogal uit de losse pols gefonnuleerd. Is het soms bewezen dat de collega's van Comelis van Yk, die al vóór 1700 deze bouwwijze hadden verlaten, werkelijk langzamer werkten dan de timmerlui in de omgeving van Nicolaes Witsen, die nog aan de *shell first-methode* vasthielden? Is het aangetoond dat Nederlandse werven in de achttiende eeuw, die op een *frame /s-«-* methode waren overgestapt, echt niet meer in staat waren zo snel een schip te produceren als voorheen? Was het een kwestie van 'niet kunnen' of van 'niet willen'? En als het gemiddeld bouwtempo van schepen in de loop van de achttiende eeuw inderdaad afnam (wat nog allerminst vaststaat), kan dat verschijnsel dan niet evengoed, of beter, door andere factoren worden verklaard, zoals ontwikkelingen op het gebied van de arbeidsmarkt?

De grote verdienste van Hovings boek ligt dus niet in een afgewogen analyse van de context van veranderingen op technisch gebied, maar op een ander vlak. Hij heeft door zijn nieuwe arrangement van de tekst de *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* beter hanteerbaar gemaakt en in zijn commentaar een verbluffende hoeveelheid kennis over de *ins* en *outs* van de zeventiende-eeuwse scheepsbouw verwerkt. Alle categorieën gebruikers, van professionele historici tot modelbouwers, kunnen er hun voordeel mee doen. Dankzij het knappe restauratiewerk van Hoving zal de waarde van dit boek als historische bron hoger worden aangeslagen dan ooit. De aloude Witsen begint heden ten dage een nieuw leven.

C. A. Davids

C. Esseboom, *Onderwysinghe der jeught. Onderwijs en onderwijstoezicht in de 18e eeuw op het Eiland van Dordrecht* (Dissertatie Utrecht 1995; [Rotterdam: Faculteit der economische wetenschappen, Erasmus universiteit], 1995, 471 blz., ISBN 90 393 1311 3).

Het achttiende-eeuws onderwijs in Nederland is lang ondergewaardeerd geweest. Vooral in de negentiende eeuw keek men wat laatdunkend terug op een tijd waarin er geen degelijke inspectie was noch landelijke onderwijswetten en waar aan de didactiek en methodiek van het onderwijs ook het nodige mankeerde. Er werd weinig over gepubliceerd, en wanneer dat gebeurde werden vaak vooral de tekortkomingen van dat onderwijs genoemd, waartegenover de negentiende eeuw dan naar de mening van de schrijvers gunstig afstak. Pas in de tweede helft van deze eeuw kwamen de zeventiende- en achttiende-eeuwse scholen meer in de belangstelling. Er verschenen studies over het onderwijs in diverse steden, of over het onderwijs op een bepaald soort scholen, waardoor het negatieve beeld dat men van het toenmalige onderwijs had werd bijgesteld. Maar vele vragen zijn nog onvoldoende beantwoord. Daarom is het verhe-

gend dat Esseboom met zijn grondige beschrijving van het onderwijs op het Eiland van Dordrecht het inzicht over de aard van het onderwijs in de achttiende eeuw heeft vergroot. Zijn keuze voor het Eiland van Dordrecht maakte het mogelijk niet alleen het onderwijs in een middelgrote stad te beschrijven maar ook enige aandacht te schenken aan het onderwijs in de dorpen van dat eiland. De Dordtse archieven bleken veel materiaal op te leveren, zodat hij antwoord kon geven op de in zijn eerste hoofdstuk gestelde vragen: Welke soorten onderwijs waren er? Welk percentage van kinderen tussen 6 en 11 jaar bezocht in de achttiende eeuw een lagere school? Profiteerden de verschillende bevolkingsgroepen in gelijke mate van het onderwijs? Hoe ver ging de tolerantie van het stadsbestuur wat betreft de oprichting van scholen door Walen, lutheranen, rooms-katholieken en joden? Hoe ontwikkelden zich de Franse scholen? Liep de Latijnse school terug in omvang en betekenis? Hij vraagt hierin dus niet naar oorzaken of naar eventuele tekortkomingen, maar streeft naar een waardevrije beschrijving, waarin hij zich onthoudt van elk oordeel.

In het tweede hoofdstuk begint Essendoorn de vragen te beantwoorden. Hij geeft daarin eerst een uiteenzetting over de structuur van het onderwijs, vooral gebruik makende van informatie uit de plaatselijke ordonnanties. Hij distilleert hieruit een soort onderwijsprogramma voor de lagere scholen, met schoolvakken, schooltijden en leerboeken. Voorts beschrijft hij de samenstelling en werking van allerlei schoolcommissies die voor een goede gang van zaken moesten zorgen en bijvoorbeeld beslisten over aanstellingen en examens van schoolmeesters. Dergelijke zaken werden meestal beter geadmistreerd dan het toezicht op de scholen. Dat behoorde wel tot de taak van die commissies, maar de verslagen daarover, zo ze al zijn overgeleverd, zijn toch wel uiterst summier. Het was dus gemakkelijker uit de ordonnanties op te maken wat de gewenste toestand was, dan te controleren hoe het in werkelijkheid toeling.

Na dit hoofdstuk volgen er enige waarin de auteur dieper op de verschillende schooltypes ingaat. Hij begint, in het derde hoofdstuk, met de scholen voor de zeer jonge kinderen, en eindigt in het zesde met de Latijnse school, die opleidde tot de universiteit. Die kleine kinderen bezochten vaak bewaarschooltjes ofwel 'kleinkinderscholen' welke doorgaans geleid werden door vrouwen. Vrouwen konden ook wel werkzaam zijn bij het lager onderwijs als gouvernante of als hoofd van een kostschool, maar dat was toch een zeer kleine minderheid, en er is tot dusver weinig over bekend. Het is daarom te waarderen dat de schrijver in dit hoofdstuk niet alleen het 'kleuteronderwijs' behandelt, maar bovendien een samenvatting geeft van alles wat hij over het werk van deze 'schoolvrouwen' heeft kunnen vinden.

De volgende twee hoofdstukken gaan over het lager onderwijs, met inbegrip van het lager beroepsonderwijs. De schrijver geeft in het vierde hoofdstuk de structuur weer waarbinnen het eigenlijke onderwijs plaatsvindt: de schoolmeesters en hun inkomen en carrière, de organisaties waarvan onderwijs uitgaat, zoals de kerken, de armenhuizen. Ook de lutherse en joodse scholen, de Nutsscholen en de scholen in de dorpen en avondscholen worden genoemd. Hij doet ook een poging tot reconstructie van de lokaliteiten en hun inrichting, als aanvulling op elders verkregen gegevens. Ook de discipline komt hier aan de orde, evenals de 'examens' die op gezette tijden door regenten of curatoren werden gehouden ter stimulering van vlijt. Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van de beroepsopleiding voor jongens en voor meisjes. Bij het schrijven van dit en het volgende hoofdstuk had de schrijver te kampen met een schaarste aan gegevens over de particuliere lagere scholen, waarvan, in tegenstelling tot de door kerkelijke en stedelijke instanties beheerde scholen, geen archief is bewaard. Het vijfde, zeer lange, hoofdstuk geeft een overzicht van de leervakken, de onderwijsmethodes, en de leerboeken op de lagere scholen. Behandeld worden: lezen, schrijven, rekenen en godsdienstonderwijs, in die volgorde. Die volgorde klopt, op het godsdienstonderwijs na, want dat kwam al vóór het lezen, en bleef de hele schooltijd door in zekere zin het hoofdvak. Maar door met dit onderwijs te

eindigen werd het mogelijk een mooi aansluitend verhaal te maken waaruit duidelijk de rol van de godsdienst op school blijkt, en waarin ook het zingen wordt genoemd. Elk vak krijgt ruime aandacht en is voorzien van veel citaten en illustraties uit literatuur en archieven.

Een beschrijving van de 'Franse scholen' volgt in hoofdstuk zes. Daarin waren verschillende categorieën te onderscheiden: gewone lagere scholen waar ook Frans gegeven werd, en elitescholen, vaak Franstalig, waar ook andere vakken zoals aardrijkskunde en wiskunde gegeven werden, die men eerder kan rekenen tot wat later middelbaar onderwijs genoemd zou worden. Ook over deze scholen die eveneens in particuliere handen waren, zijn weinig concrete gegevens te vinden. Er komt dus geen compleet beeld tot stand, maar de schrijver vermeerdert wel de kennis over dit nog te weinig onderzochte onderwerp. In dit hoofdstuk behandelt Esseboom uitvoerig de Franse leerboeken uit de achttiende eeuw, vermeldt kort iets over aardrijkskunde en geschiedenis en noemt de mogelijkheden die er bestonden om les te krijgen in Engels en Hoogduits.

Zo weinig als er over de Franse scholen bekend is, zo veel is er over de Latijnse scholen te vinden. Ook over die in Dordrecht. Het hoofdstuk over deze school neemt daardoor een naar verhouding grote plaats in. Het onderwijs in Grieks en Latijn wordt uitvoerig behandeld. Ook aan het onderwijs in de Nederlandse taal, waarmee men in 1799 begon (nauwelijks meer achttiende eeuw te noemen!), schenkt Esseboom enige aandacht. Langer staat hij stil bij aantal en leeftijd van de leerlingen en bij de kwestie van de achteruitgang van de Dordtse Latijnse school en die van andere Latijnse scholen.

In het laatste hoofdstuk beantwoordt Esseboom de in het eerste gestelde vragen, en vat daarmee de resultaten van zijn onderzoek samen. Voor wie snel een toegang wil krijgen tot het vele dat dit proefschrift biedt, is dit hoofdstuk een praktisch overzicht. De overvloedige details van eerdere hoofdstukken worden hier samengevoegd, wat de structuur ten goede komt. Bovendien bevat het ook enige aanduidingen van ontwikkelingen op didactisch of sociaal gebied. Uiteraard konden niet alle vragen volledig beantwoord worden. Met name de Franse scholen vormen nog steeds een onderbelicht onderwerp. Maar de auteur stelt zichzelf een zestal vragen over de inhoud en betekenis van die scholen en geeft een voorlopig antwoord daarop, waarop latere onderzoekers kunnen voortbouwen.

Met dit onderzoek heeft Esseboom een respectabele hoeveelheid arbeid verricht en we vinden in zijn boek allerlei details, die eerdere bevindingen aanvullen of bijstellen. Aan sommige onderwerpen, die meestal in vroegere studies — vaak wegens gebrek aan voldoende gegevens — slechts met enkele zinnen aangeduid werden, kon hij juist dank zij zijn uitgebreid onderzoek hele hoofdstukken wijden. Ik denk hierbij aan de hoofdstukken over vrouwenscholen en over de Franse scholen. Het zijn niet de langste hoofdstukken van dit boek, maar de schrijver slaagt er toch in een genuanceerd beeld te scheppen dat later onderzoek kan stimuleren.

Eigenlijk bevallen de andere hoofdstukken mij wat minder. Ik bespeur daarin een worsteling met het veelzijdige materiaal dat daarin gepresenteerd wordt. Over sommige onderwerpen, en sommige soorten scholen was veel te vinden, over andere weinig of niets. Het is dan jammer om vondsten niet te vermelden, maar een groot aantal in de tekst gepubliceerde details kunnen het beeld toch wel scheeffrekken. Misschien had de schrijver wat meer in zijn bijlagen moeten verwerken.

Ik vraag mij wel af waarom de schrijver zo weinig zegt over de ontwikkeling van het onderwijs. De achttiende eeuw is juist zo interessant omdat in die eeuw de behoefte ontstond aan onderwijsvernieuwing, die uiteindelijk leidde tot de landelijke schoolwetten en tot een nieuwe didactiek. Ook over de kennisoverdracht van meesters op leerlingen is hij wat vaag. De term 'individueel onderwijs' dekt toch niet de situatie die op de zeventiende- en achttiende-eeuwse scholen bestond. De vele verschillende leeftijden binnen één klas of liever school, het ongere-

gelde schoolgaan, dat moet toch van invloed zijn geweest op didactiek en op de leerboeken die gebruikt werden. Wanneer Esseboom wijst op de overgang in de achttiende eeuw van kalligrafie naar lopend schrift dan laat hij die opmerking min of meer op zichzelf staan. Blijkbaar stoort het hem niet dat hij ergens anders meedeelt dat de eerste schrijfoefeningen begonnen met het gebruik van 'lei, griffel en spons'. Ik kan mij niet voorstellen dat dit laatste voor de gehele eeuw gold. Het zou kunnen kloppen voor particuliere scholen (bewijzen ontbreken) maar ik vermoed dat de situatie in Dordrecht toch niet zoveel van de Utrechtse verschilde, waar tussen 1752 en 1763 de regenten van de armenscholen slechts zes leien aanschafte tegen ruim 2500 verschillende letterkunsten en trappen der jeugd'. Dat leien in die tijd dikwijls cijfer- of rekenleien genoemd werden pleit er ook voor dat deze alleen voor het rekenen en cijferen gebruikt werden. Ik vermoed dat Esseboom zich hier heeft laten leiden door een bron uit het eind van de achttiende eeuw. Van het boekje met schrijfoefeningen (op papier), op bladzijde 235 vermeld, had ik trouwens graag naam en vindplaats vernomen.

Daar het ontstaan van Nutsscholen binnen de achttiende eeuw valt, is het volgens mij een lacune dat hij niets zegt over de grote verschillen tussen de leerboekjes van het Nut en de oudere boekjes; het blijft bij incidentele opmerkingen. Een vraag naar mogelijke veranderingen gedurende de achttiende eeuw ontbreekt. Esseboom wilde, zo komt het mij voor, aantonen welk aanbod de Dordtse scholen leverden en daarin is hij tot op zekere hoogte geslaagd, al houd ik een slag om mijn arm wat de particuliere scholen betreft. Maar de maatschappelijke achtergronden, waaróm de armenscholen zo groot werden, de Franse scholen de plaats van de Latijnse scholen gingen innemen, dergelijke zaken laat hij vrijwel onbesproken. Ik geloof dat dat komt omdat hij zich onvoldoende heeft afgevraagd welk doel de scholen in hun eigen tijd nastreefden, aan welke eigentijdse maatstaven zij moesten voldoen. Dat neemt niet weg dat hij een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de kennis van het achttiende-eeuwse onderwijs. Stellig kan lezing van zijn werk leiden tot verder onderzoek, juist omdat sommige vragen onbeantwoord bleven. Ik vind het daarom jammer dat een index op de namen van personen ontbreekt. Iemand die werkt aan een studie over de carrières van schoolmeesters zou daar bijvoorbeeld zeer mee gebaat zijn. Ook stoort het mij dat vermelding van jaar, maker en vindplaats van sommige afbeeldingen ontbreken. Mede omdat afbeeldingen van schoolmeesters en schoollokalen ook tot bronnen gerekend mogen worden, is een juiste beschrijving onmisbaar. Overigens is het boek zeer fraai uitgegeven en de inhoud belooft de moeite van het lezen.

E. P. de Booy

1 E. P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid* (1980) 47-48, 257. Misschien is de daar gestelde uitspraak dat in de achttiende eeuw schrijfoefeningen op de lei nog onbekend waren, wat voorbarig, maar de mededeling van Esseboom op bladzijde 236 — zonder bronvermelding — kan mij toch niet overtuigen.

P. Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse betershuizen* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XVIII Maatschappijgeschiedenis; Hilversum: Verloren, 1995, 153 blz., ISBN 90 6550 419 2, ISSN 0929 9823).

Wat het opsporen, vervolgen en berechten van misdadigers en hetgeen daartoe behoort in hoofdzaak inhoudt is al eeuwen overduidelijk. Deze overheidsactiviteit kent echter ook een aantal grensgebieden waarvan het karakter minder gemakkelijk is te typeren, alleen al omdat daar van geheel of gedeeltelijk samenvallende beleidsterreinen sprake is. Te denken valt aan wel-